

”מחיר גבוה לדמנו”

תפיסות הביטחון הישראליות, מפעולות התגמול ועד ל'צוק איתן'

יגיל הנקין¹

* * *

למדינת ישראל, מאז תקומתה, תפיסת ביטחון עם שלושה מרכיבים דומיננטיים: הרתעה, התרעה והכרעה. המאמר טוען כי לצד התפיסה המוכרת הזו, לה נוספה רגל ההגנה, קיימת תפיסת ביטחון אחרת, לא פורמלית ופחות מדוברת, והיא תפיסת הביטחון השוטף. תפיסה זו מתמקדת בהתמודדות השוטפת מול אתגרים משתנים ומציעה הרתעה מצטברת באמצעות פעולות מתמשכות (פעולות תגמול) נגד ארגוני הטרור או המדינות נותנות חסות. ההבדל בין התפיסות נעוץ בכך שהראשונה רוצה להרתיע מפני הסלמה, בעוד השנייה מבקשת בדיוק להפך – ליצור הסלמה בשביל להרתיע ("לגבות מחיר גבוה לדמנו"). כדי לעצב את המציאות הביטחונית הרצויה ולהמנע מתסכול, שנחוה אצלנו בעימותים האחרונים, מציע הכותב להבחין בין שתי התפיסות ולהתאים את הפעולה להקשר הנכון.

* * *

מבוא

מקובל לסבור שלישאל יש תפיסת ביטחון ובמשתמע – תפיסת ביטחון אחת. מאמר זה יטען כי לצד התפיסה המוכרת והמיועדת בעיקר להתמודדות מול מדינות אויב, מחזיקה ישראל כמעט מאז ומעולם בתפיסת ביטחון נוספת. תפיסה זאת מיועדת להתמודדות עם מצבים שאינם מלחמה כוללת – הן עם הטרדות שונות מצד מדינות והן במיוחד הטרדות מצד גורמים שאינם מדינתיים, כגון מסתננים, ארגוני טרור, מחבלים וכדומה. העובדה כי בדרך כלל מתייחסים לתפיסת הביטחון של ישראל כאל שלם אחד, בין אם כתפיסה כתובה ובין אם כאוסף טלאים, עשויה לפגוע בהבנת המטרות שישאל מנסה להשיג במצבים שונים, ולהוביל לבחירה באופן פעולה לא נכון. הדבר אף עלול להנחיל אכזבה לציבור ולצה"ל עקב פעולות שלא השיגו מטרות שמלכתחילה הן מעולם לא נועדו להשיג.

¹ ד"ר יגיל הנקין הוא היסטוריון צבאי ומדריך אקדמי במכללה לפיקוד ומטה של צה"ל.

בין ביטחון יסודי לביטחון שוטף: תפיסות הביטחון הראשיות של ישראל

תפיסת הביטחון המוכרת של ישראל, כפי שגיבשה בן-גוריון, התפתחה על רקע המציאות בשנות החמישים ועל רקע הנחות היסוד של האסטרטגיה הרבתי של ישראל שכללו אמונה כי ישראל תיאלץ להגן על עצמה בכוחות עצמה; כי הסכמים אינם לבדם מספקים ביטחון; וכי עתידה של מדינת ישראל טמון ברעיונות של "קיר ברזל", כפי שניסחם זאב ז'בוטינסקי עוד בשנות העשרים של המאה ה־20, ושקבעו כי הסכם בעתיד יושג רק כאשר לא תהייה לערבים תקווה להביס את ישראל וכדברי ז'בוטינסקי: "הדרך היחידה להסכם בעתיד מתבטאת בהסתלקות מוחלטת מכל הניסיונות להגיע להסכם בהווה"². עד אשר ישיג "קיר הברזל" את מטרתו, כל ניצחון איננו אלא הכנה לסיבוב הבא. כפי שניסח זאת בן גוריון פעמים רבות, למשל ב־1957: "הערבים יכולים להיכשל פעם שתיים ושלוש ויותר, ואחרי כל "סיבוב" שבו ינחלו מפלה ייתכן "סיבוב" נוסף"³, ובסיבוב זה עדיף לישראל להיות זו שתפתח באש ראשונה"⁴.

על בסיס זה התפתחה התפיסה הידועה בציבור בצורה מתומצתת כ"הרתעה, התרעה והכרעה". התפיסה היא חלקית ביותר, בפרט לאור העובדה שרוב הניסיונות שנערכו לאורך השנים לבחינתה, היו מסווגים.⁵ מהות התפיסה, שאין ידוע מי אחראי לניסוחה היא שעל ישראל לגרום לאויביה לחשוש מלתקוף אותה, ואם היא לא תצליח, עליה לזהות שלא הצליחה במועד מוקדם דיו כדי לגייס מילואים. ואם אפשר אף להעביר את המלחמה לשטח האויב במכה מקדימה ולנצח במהירות (כדי שאפשר יהיה לשחרר את כוחות המילואים) ובאופן מובהק שיחדש את ההרתעה ויחזקה. תפיסת ביטחון זו נועדה לתת מענה לבעיית הביטחון [ה]יסודי, שהיא השמירה על קיומה של מדינת ישראל נגד איום צבאי קונבנציונלי כולל ומיידי, והיא רלוונטית בעיקר למצב כזה.

אולם רוב הזמן התמודדה ומתמודדת ישראל עם בעיה אחרת – "ביטחון שוטף", כלומר מסתננים, חבלנים וכיוצא באלה. כדי להתמודד עם בעיה זו נולדה תפיסת ביטחון נוספת ומשלימה שאולי אינה מנוסחת פורמלית, אבל ביטוייה השונים נאמרו בגלוי, ואפשר לראות

² זאב ז'בוטינסקי, *על קיר הברזל, ראסווייט*, 4 בנובמבר 1923, תרגום לעברית באתר מכון ז'בוטינסקי: <http://www.jabotinsky.org/media/9761/%D7%A2%D7%9C-%D7%A7%D7%99%D7%A8-%D7%94%D7%91%D7%A8%D7%96%D7%9C.pdf>

³ ימימה רוזנטל ואלי שאלתיאל (עורכים), *דוד בן-גוריון: ראש הממשלה הראשון – מבחר תעודות (1947-1963)*, (ירושלים: ארכיון המדינה, תשנ"ז), 378.

⁴ על נושא זה ראו זאב אלרון, *לקראת הסיבוב השני: התמורות בצה"ל והשינוי שלא היה בתפיסת הביטחון*, (תל אביב: מערכות, 2016).

⁵ פרופ' יואב גלבר טען פעם כי שניים ממרכיבי תפיסה אי אפשר לכמת, ואחד אי אפשר להבטיח. *שיחה עם פרופ' יואב גלבר* בכנס "15 שנה למלחמת יום כיפור", חיפה, 1998.

בקלות כיצד היא מנחה חלק נכבד מההתנהגות הישראלית לאורך השנים⁶. את התפיסה באשר לביטחון השוטף ניסח בצורה הברורה ביותר משה דיין, ולצורכי נוחות היא תיקרא 'תפיסת דיין', למרות שלבן-גוריון ולדיין יש מניות בכל אחת מתפיסות הביטחון, ולמרות שאת שורשיה אפשר לראות עוד בטרם קום המדינה. בסופו של דבר ניסח דיין את התפיסה בצורתה הברורה ביותר ומיסד אותה זמן קצר לאחר מלחמת העצמאות כדרך פעולה של צה"ל.

ב־18 ביוני 1950, בישיבת סיעת מפא"י, אמר דיין, אז מפקד פיקוד הדרום⁷:

השיטה היחידה שהוכיחה את עצמה כיעילה – לא כמוצדקת ומוסרית אלא כיעילה, כאשר ערבים מניחים מוקשים אצלנו, אם אנו מנסים לחפש את אותו ערבי, הרי אין לזה ערך. אך אם מפגיזים את הכפר הקרוב, על האנשים ואף והזקנים, הרי מתערורר בציבור שם נגד פריצת הגבולות, ועל ידי זה מתעוררת גם הממשלה המצרית והעבר-ירדנית למנוע מקרים כאלה.

בעקבות פעולת קיביה בסוף 1953 והתגובות שנפוצו בעולם עליה, החליף צה"ל מדיניות והחל לפגוע במשטרה ובצבא של המדינות 'מארחות' המסתננים במקום בכפרים עצמם. וכך, ב־1955, ניסח דיין את תפיסתו בצורה מעודכנת בהרצאתו "פעולות התגמול כאמצעי להבטחת השלום": אין בידנו למנוע רצח עובדים בפרדס ומשפחות בשנתן, אך יש בכוחנו לקבוע מחיר גבוה לדמנו, מחיר יקר מכדי שכדאי יהיה לני[ן]ישוב הערבי, לצבא הערבי ולממשלות הערביות לשלמו". בדומה לכך טען הרמטכ"ל יצחק רבין בדיון מטכ"ל ב־1965: "כל תפיסת הביטחון שלנו זה לא [!]להיות חזק בכל מקום[!], [אלא ש]הערבים יודעים שעל כל מכה שלהם הם יקבלו על הראש"⁸. הרעיון כי מדובר בתפיסה משלימה ליתפיסת בן גוריון' בוטא על ידי דיין באותה הרצאה מ־1955⁹:

לניצחונותינו ולכישלונותינו בקרבות זעירים לאורך הגבול ומעברו נודעת חשיבות רבה בהשפעתם על 'הביטחון השוטף', על הערכת הערבים את כוח ישראל ועל אמונת ישראל בכוחה [...] הכרעות לא-הסתכסכות עם ישראל תבואנה רק אם יהיה לערבים יסוד להניח, שאחרת ייתקלו בתגובות חריפות ויגררו אותנו לסכסוך אשר בו תהיה ידם על התחתונה.

⁶ לצד שתי תפיסות אלו מחזיקה ישראל בתפיסה נוספת וספציפית מאוד להתמודדות מול מדינת אויב העלולה להגיע לנשק גרעיני, ועל כן היא לא תפורט במאמר זה. על תפיסה זו ראו במאמרי "מה יבטיח את קיומנו?!", *השילוח* 2, (דצמבר 2016).

⁷ זכי שלום, *מדיניות בצל מחלוקת: מדיניות הביטחון השוטף של ישראל – 1949-1956*, מערכות, 1996, 113.

⁸ יצחק רבין, הרצאה במכללה לביטחון לאומי, 20 באוקטובר 1965, בתוך: ימימה רוזנטל (עורכת), *יצחק רבין: ראש ממשלת ישראל 1974-1977, 1992-1995: מבחר תעודות מפרקי חייו, כרך ראשון 1967-1967*, (ירושלים: גנזך המדינה, תשס"ה), 390.

⁹ משה דיין, "פעולות התגמול כאמצעי להבטחת השלום", *סקירה חודשית*, אוגוסט 1955.

משה דיין בתפקידו כשר ביטחון (ויקיפדיה)

בין התפיסות

הגם שיתפיסת דיין' ללחימה מול איום שאיננו איום כולל ומיידי משלימה ליתפיסת בן גוריון', יש כמה הבדלים בולטים בין התפיסות.

'תפיסת בן גוריון' עוסקת במלחמה ובהרתעה מפניה ובמקרה הצורך הכרעה מיידית של הכוח הצבאי המאיים.¹⁰ לעומתה 'תפיסת דיין' מניחה מראש יעילות חלקית של הגנה ואינה עוסקת בהכרעה מיידית של איום מוגדר. זאת במיוחד מפני שבהתמודדות מול גורמים שאינם סדירים בדרך כלל אין אויב מסודר שניתן לאתר ולהכריע במהירות באמצעות השמדתו המהירה

¹⁰ עצם ההנחה שניתן להשיג התרעה אפקטיבית נגד צבא זר קשורה גם למצבה של ישראל בזמן ניסוח התפיסה. כוחותיה המגויסים של ישראל (הצבא הסדיר, בעוד שעיקר הצבא היה מבוסס על מילואים) היו פרוסים בתוכה, והגבולות היו קרובים. לעומת זאת מירב הכוחות של אויבי ישראל (סדירים בעיקרם) לא היו סמוך לגבול עם ישראל – אם בגלל חשש מישראל (כך בירדן) ואמונה שלא יוכלו להגן מהחזית, ואם בשל נטיית רודנים לשמור את כוחותיהם הטובים ביותר סמוך לעיר הבירה, כדי שיוכלו למנוע הפיכה. אם צבא ערבי היה מתחיל לנוע לכיוון ישראל, יכולה הייתה ישראל לצפות שיהיה די זמן להתרעה אפקטיבית. השאלה אם אכן כך קרה שנויה במחלוקת, ויש המערערים עליה. למשל, במבצע 'רותם' ב־1960 קידמו המצרים מתחת לאף הישראלי כוחות שריון גדולים לסיני. אלוף (במיל') ישראל טל סבר כי למעשה ביום הכיפורים היו בידי ישראל כל הנתונים להתרעה צבאית יעילה, ולמרות זאת היא הופתעה. ישראל טל, 'יתפיסת ההתרעה בתורת הביטחון הלאומי', 1982, בתוך: אלי זעירא, מיתוס מול מציאות: מלחמת יום כיפור – כשלונות ולקחים, (תל אביב: ידיעות אחרונות, 2010), 329-330. רוני אמיר טוען כי כישלון ההתרעה ביום הכיפורים נבע ישירות מהכישלון בתפיסת הביטחון לפתח גישה אסטרטגיה להתמודדות עם זיהוי איום צבאי (יכולות) בלי לזהות כוונות לצאת למלחמה. רוני אמיר, 'תורת הביטחון היא הסיבה לכישלון ההתרעה ב־1973', מערכות 449, (2013): 64-56.

או הבסת כוחו הצבאי.¹¹ תפיסה זו גם עוסקת פחות בהתרעה ההופכת מעשית פחות ככל שהיריב מסודר פחות, שכן מול גורמים שאינם מדינתיים קשה מאוד להתריע, אפילו כשמדובר בארגון מחבלים מסודר, ודאי כשמדובר בתאים קטנים או במסתננים המחליטים אקראית לבצע פיגוע. יתר על כן ברור שמבחינת העומד על הכף יש הבדל גדול מאוד בין התרעה לצורך מניעת פיגוע והתרעה לצורך מניעת פלישת צבא זר.¹²

מוקד 'תפיסת דיין', אם כן, איננו בהתרעה ואיננו בהכרעה אלא בהרתעה – אולם גם פה מדובר בהרתעה שונה מאוד מאשר הרתעת מדינות אויב מפני מלחמה כוללת.¹³ מטרתה של ישראל היא תמיד לשכנע את האויב שלא כדאי לו להילחם – להשיג "הרתעה מצטברת" – אשר "נועדה לשכנע שחקן כלשהו [הערבים, במקרה זה], כי השגת מטרותיו בשדה הקרב או באמצעות אלימות נידונה לכישלון",¹⁴ אך הדרך שונה מאוד והיא תלויה ביריב שעימו מתמודדים.

במקרה של מדינה, הרצון הוא להשיג "הרתעה בסיסית", אשר "נועדה למנוע מלחמה כוללת", ובמקרה של כישלון ההרתעה לפגוע מייד פגיעה קשה בכוח הצבאי המאיים, על מנת להחזיר את המצב לקדמותו. ואילו במקרה של גורם לא מדינתי או הטרדות מצד מדינה שאינן מגיעות לגדר מלחמה הרעיון, הישראלי מתבסס על יצירת הרתעה באמצעות פעולות מתמשכות נגד האיום, על מנת שריבוי הפעולות ירתיע לבסוף את היריב מלהזיק לישראל. בתוך רעיון זה ניתן לזהות שתי גישות בסיסיות:

1. פגיעה בבעל הכוח, גם אם הוא איננו אחראי ישירות לפעולה נגד ישראל, כדי לשכנע לא להפעיל את כוחו, ובכך למנוע פגיעה בישראל. למשל, פגיעה במצרים או בירדן כדי שימנעו הסתננות משטחן.

¹¹ ההכרעה הישראלית איננה הכרעה מדינית בנוסח הכרעתה של גרמניה במלחמת העולם הראשונה; עצם תפיסת הסיבוב השני והשלישי סוברת שמדובר בהכרעת האיום המיידית, אך לא בהשגת שלום ושלווה לדורות באמצעות ניצחון מוחץ.

¹² למשל, "ההרתעה" נגד מסתנן בודד עם כוונות רצחניות קשה יותר בהרבה, אלא אם הוא חושף את עצמו כגון באמצעות הודעה מראש ברשת חברתית על כוונתו לפגוע או רוכש נשק. גם במקרה זה, עדיין הדבר קשה מאוד, אלא אם משהו יודע עליו ומודיע. לעומת זאת תזוזות של דיביזיית שריון מהוות אינדיקציה לא רעה לכך שמהו קורה.

¹³ לא כאן המקום להיכנס לדיון התיאורטי על מושג ההרתעה במערב לעומת ישראל. לגישה הרואה את תפיסת ההרתעה המערבית כמיועדת למנוע הפעלת כוח, בעיקר גרעיני, לעומת התפיסה הישראלית הרואה בהפעלת כוח "מרכיב תחזוקה בלתי נפרד" מן ההרתעה, ראו למשל יוסי ביידץ ודימה אדמסקי, "התפתחות הגישה הישראלית להרתעה – דיון ביקורתי בהיבטיה התאורטיים והפרקטיים", עשתונות 8, (גלילות: המכללה לביטחון לאומי, 2014). ההיסטוריון הצבאי עדו הכט סובר כי ההרתעה הגרעינית הושגה מראש על ידי פעולה – הפצצת הירושמה ונגסאקי ושתפיסת של שימור ההרתעה באמצעות הפעלת כוח אינן חדשות, וכוללות למשל את "דיפלומטיית ספינות התותחים" של בריטניה במאה ה-19. תכתובת דוא"ל עם המחבר, 7 באוקטובר 2016.

¹⁴ ביידץ ואדמסקי, התפתחות הגישה, 13.

2. פגיעה ישירה בגורם התוקפני באופן שאומנם לא צפוי להביא להשמדתו, אך עשוי לשחוק בהדרגה את כוחו.

גישות אלו יכולות לשמש לגמול או לענישה נקודתית, אולם מבחינה אסטרטגית הרעיון נרחב יותר: רצף של פשיטות, מכות אש או פעולות תגמול ישיגו "הרתעה שוטפת", והיא תוביל בסופו של דבר ל"הרתעה מצטברת".

משמעות ההבדל בין 'תפיסת בן גוריון' – ההתמודדות עם "הביטחון היסודי" – לבין 'תפיסת דיין' – ההתמודדות עם "הביטחון השוטף" – היא שמטרה אחת אמורה להיות מושגת באמצעים הפוכים ממש.

מול איום 'יסודי' מיידי – צבא בקנה מידה מלא העלול להיות מעוניין לפלוש – המטרה הישראלית המיידית הייתה בדרך כלל למנוע הסלמה. פעולה צבאית אמורה הייתה לבוא רק כאשר ברור היה כי האויב מחפש הסלמה.¹⁵ אולם מול מחבלים, מסתננים וארגוני טרור ושולחיהם, ביקשה ישראל לא פעם דווקא להסלים את המצב, כדי למנוע הסלמה: אם מחבלים מכים בנו, נכה בהם או בשולחיהם או באחראים עד שהמחיר על המשך פעולותיהם יהיה "יקר" מכדי שכדאי יהיה להם לשלמו.

דוד בן-גוריון בטקס הענקת דרגות בחיל האוויר (ויקיפדיה)

¹⁵ בפועל, כמובן, יצאה ישראל גם למלחמה יזומה כדוגמת מלחמת סיני. אך גם במקרה זה פעולות מצרים נתפסו בישראל כמספקות סיבה למלחמה, מעבר לצורך לתמוך בפעולה האנגלרצרפתית נגד מצרים, והאיום המצרי שנשקף מ'העיסקה הצ'כית' של 1955 לאספקת נשק סובייטי למצרים היה ממשי מאוד.

הדוגמאות לחשיבות מציאת הכתובת מאחורי הפוגעים בישראל, להבדיל מפעולה ישירה כנגד אלה הפוגעים בישראל, חזרה והופיעה בהצהרות של קצינים, מדינאים וחוקרים לאורך השנים. כך למשל הצהיר הרמטכ"ל יצחק רבין בראיון ראש השנה המפורסם שלו 'לבמחנה' ב-1966¹⁶:

דרך התגובה שננקטה נגד ירדן ולבנון מתאימה רק נגד מדינות שאינן מעוניינות בפעולות החבלה המתבצעות משטחן [...] בסוריה [...] השלטון מפעיל את החבלנים. לכן [...] תגובה על פעולות סוריה – בין אם הן מתבטאות בחבלה, בהטיה, או בתוקפנות בגבול – צריכה להיות נגד מבצעי החבלות ונגד השלטון התומך בחבלות אלו [...] המטרה [...] שינוי החלטת השלטון וסילוק מניעי הפעולות.¹⁷

כך למשל טען אל"ם (במיל') ד"ר שמואל גורדון במהלך מלחמת לבנון השנייה כי "סוריה היא הכתובת", ולכן מטרתה של ישראל צריכה להיות "הסדר מעל השולחן או מתחתיו, עם בעל הבית בזירות הצפונית והדרומית. ובעל הבית אינו בביירות אלא בבירה השכנה – דמשק".¹⁸ אין זו דוקטרינה חדשה. משנות החמישים ועד היום הרעיון שלפיו על ישראל למצוא כתובת של האחראית האמיתית למתרחש, ואז להכות בה עד שיהיה שקט ולא דווקא לפגוע רק או בעיקר בגורם המפעיל את האלימות כנגד ישראל, הוא קו מרכזי בחשיבה הישראלית.

השפעת מלחמת ששת הימים על תפיסות הביטחון

אפשר להתווכח על השאלה האם מלחמת ששת הימים אישרה את תפיסת הביטחון של בן גוריון או למעשה נגדה אותה,¹⁹ אולם ברור שהמצב אחריה לא דמה למצב לפניו.

מקובל לומר שלאחר מלחמת ששת הימים ותוצאותיה – כיבוש יהודה ושומרון, הגולן וסיני – היה צורך בהתאמת תפיסת הביטחון למצב החדש של גבולות נרחבים ועומק ביטחוני (לבד כמובן משינויים טקטיים בפריסת הכוחות). לראשונה רוחבה של ישראל בנקודה הצרה ביותר לא היה כתיסר ק"מ, אלא פי כמה וכמה מכך, שלא לדבר על מרחבי סיני. ואכן ישראל עשתה שינוי, והוא ההחלטה שהיא לא תתקוף ראשונה. אולם עצם הרעיון של התרעה, כאשר צה"ל רחוק ממרכז ישראל ואילו כוחות ערב קרובים לקווי הגבול, דרש גם הוא שינויים פרקטיים שלא כולם נעשו. העובדה שמלחמת יום הכיפורים נפתחה בהסוואה של תרגיל מצרי היא עדות

¹⁶ במחנה, 18 בספטמבר 1996 (ערב ראש השנה תשכ"ז).

¹⁷ יש המייחסים למילים אלו השפעה מכרעת על ההידרדרות לקראת מלחמת ששת הימים. אולם אייל זיסר מראה כי יש הגזמה בחשיבות אמירותיו אלו של הרמטכ"ל רבין. אייל זיסר, "בין ישראל לסוריה: מלחמת ששת הימים ולאחריה", עיונים בתקומת ישראל 8, (תשנ"ח): 205-252. בפועל, מילותיו של רבין אינן חריגות ביחס לדברי דיין, אלא מהוות המשך שלהן – גם אם דיין עצמו חשב באותו זמן שהרמטכ"ל מרחיק לכת.

¹⁸ הארץ, 17 ביולי 2006, <http://www.haaretz.co.il/opinions/1.1120701>

¹⁹ על הפער בין הנסיבות שהובילו למלחמת ששת הימים לרעיונותיו רעיונותיו האסטרטגיים של בן-גוריון ראו למשל הנקין, "מה יבטיח את קיומנו".

לכך. לפני מלחמת ששת הימים תזוזת כוחות כזו הייתה סימן מיידי לאפשרות מלחמה, והכרזת המצרים כי הם מכניסים כוחות לסיני, אךן סיפקה זמן לגיוס כוחותינו לפני מלחמת ששת הימים. אך כאשר המצרים היו פרוסים על קו המים, יכולתם לעבור מתרגיל להתקפה במהירות רבה הייתה גדולה בהרבה.

עם זאת, העובדה שישראל כשלה בהתאמה למצב החדש, אין פירושה שתפיסת הביטחון שלה לענייני "ביטחון יסודי" איבדה מתוקפה לגמרי. גם במצב שבו ישראל הייתה יכולה להרשות לעצמה לוותר על שטח בהגנה, וגם במצב שבו יש לאויב אפשרות לתקוף במהירות יחסית, עקרונות "הרתעה, התרעה והכרעה" יכולים להיות בתוקף. במילים אחרות אפשר לטעון שגם אם היישום כשל, העקרונות תקפים עדיין.

שינוי הנסיבות לאחר מלחמת ששת הימים השפיע גם על תפיסת דיין, שכן התקופה לאחר מלחמת ששת הימים סימנה את עליית קרנם של המחבלים ושל כוחות לא סדירים והצורך להתמודד איתם. אש"ף שהיה ארגון קיקיוני למדי לפני המלחמה, החל להוות מטרד רציני מהרגע שניסיונו ב-1967 לחולל התקוממות ביו"ש נכשל כישלון חרוץ, והוא נאלץ לעבור לירדן ולפעול ממנה – לעיתים ברצון המשטר ולעיתים נגד רצונו.

עצמאות אש"ף ביחס למדינות ערב הקשתה על מציאת הכתובת. תפיסת דיין שלפיה ניתן לגבות "מחיר גבוה לדמנו, מחיר יקר מכדי שכדאי יהיה ליישוב הערבי, לצבא הערבי ולממשלות הערביות לשלמו", נאלצה להתמודד עם העובדה שמבחינת אש"ף ייתכן בהחלט שהמחיר "ליישוב הערבי, לצבא הערבי ולממשלות הערביות" יהיה סביר לחלוטין, אם הוא אינו הוא משלם אותו. בטרם 1967 לא היה אש"ף עצמאי דיו כדי להוביל מדיניות כזו.

בהתמודדות מול אש"ף ומול שאר הארגונים הפלסטיניים נקטה ישראל עירוב של שיטות. לעיתים, כמו בפעולת כראמה ב-1968, היא הייתה יכולה לצאת לפעולה שמטרתה לפגוע במחבלים עצמם ולהניח (בטעות) שצבא ירדן לא יתערב כלל. במקרים אחרים הותקף במכוון הצבא הירדני.²⁰ במקרים אחרים הותקפו יעדי תשתית (כגון תעלת הר'ור), או שבוצעו הפגזות על כפרים ירדניים בתגובה לא רק לפעילות ירדנית כי אם גם לפעילות מחבלים. בסופו של דבר ולקראת סוף התקופה החל להתפתח שיתוף פעולה מוגבל ופסיבי בין ישראל לירדן גם בגלל "מעלליו" של אש"ף. וכך, ככל שסר חינום של ארגוני המחבלים בירדן בגלל פעולות ישראל ובגלל פעולות המחבלים, יכול היה צה"ל לבצע פשיטה בלי שהירדנים ירצו להתערב.

²⁰ ישראל אומנם לא הציבה את הצבא הירדני כמטרה מלאה לפעולותיה, בין השאר בשל לחץ אמריקאי, אולם פגעה לעיתים בעמדות צבא כתגמול, ואף פשטה באוקטובר 1968 על מוצב ירדני שחיליו סייעו למחבלים. דרורי, אש בקוויים, 169, 303.

ב־1970 התברר כי חוסיין היה הכתובת הנכונה – אם כי מה שהניע אותו לפעול היה בסופו של דבר האיום על שלטונו. "ספטמבר השחור" של 1970 גירש את המחבלים מירדן ופתח את הדלת לשיתוף פעולה לא רשמי נרחב בין המדינות, ולמעשה ירדן כמעט ויצאה ממעגל העימות עם ישראל. חוסיין הזהיר כידוע את גולדה מאיר ממלחמה (הצבא הירדני נטל חלק סמלי יחסית במלחמת יום הכיפורים, בעיקר כיוון שחוסיין לא יכול היה להימנע ממנה). במשך שנים התקיימו פגישות, מגעים ושיתוף פעולה לא פורמלי בין ישראל לירדן עד החתימה על הסכם השלום.²¹

בניגוד לירדן, בלבנון היה ברור כמעט מלכתחילה שהממשלה אינה חזקה מספיק להתמודד עם אש"ף. מכל מקום רעיון גביית המחיר נותר בעינו, כאשר היה אפשר לזהות ממי גובים מחיר, או להאמין שניתן להשפיע על הממשלות הערביות, כגון בפשיטה על נמל התעופה של בירות ב־1968 ('מבצע תשורה') שבה השמידה ישראל מטוסים של חברות תעופה ערביות בתגובה לחטיפת מטוס ישראלי וניסיונות פיגוע נוספים שאש"ף ביצע.

במקרים אחרים ניסתה ישראל לפגוע ישירות במחבלים, אם במבצעים כגון מבצעי 'קלחת' – פשיטות משורינות ללבנון במטרה לפגוע במחבלים²² – ואם במבצעים כגון 'אביב נעורים' – חיסול מנהיגי מחבלים ופגיעה במפקדותיהם בבירות ב־1973 – שניסו למנוע את פעולות המחבלים באמצעות פגיעה בראשיהם, אך לא דווקא לשם גרימת נזק למטרת יצירת הרתעה, כי אם כניסיון לשבש את פעולת הארגונים.

בעוד שבפעולות כלפי ירדן ולבנון ניכרה ההמשכיות בתפיסת הביטחון, עמדה התפיסה בפני אתגר חדש: בשל השתלטות צה"ל על שטחי יו"ש ורצועת עזה התברר כי נדרשת התאמה גם כלפי אויב פנימי. 'תפיסת דיין' נועדה לגבות מחיר מאויב חיזוני – החל ממסתננים וכלה במדינות המנהלות מלחמת התשה. אולם כאשר דובר על מחבלים הפועלים מתוך שטח בשליטת המדינה, הפכה מציאת הכתובת 'מאחורי' המסתננים לבעיה חדשה ולא פשוטה. רעיון של הפעלת לחץ מקומי וקצר על האוכלוסייה, כדי שתפעיל לחץ על הממשלה לא יכול היה לעבוד עבור ישראל כאשר היא הממשלה.²³ לפיכך כאשר התמודדה ישראל עם התקוממות בעזה ועם

²¹ על הקשרים בין חוסיין לישראל ראו למשל משה זק, *חוסיין עושה שלום*, (רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, 1996).
²² ראו למשל משה בר כוכבא, "מבצע 'קלחת' 2 – פשיטה משורינת לפתחלנד", *מערכות* 312-313 (1988): 14-25, 56; בני מיכלסון, "מבצע 'קלחת' 4 מורחבת", *אתר יד לשריון*, 29 בדצמבר 2009, http://web.archive.org/web/20161121180205/http://www.yadlashiryon.com/show_item.asp?levelId=64565&itemId=1740&itemType=0

²³ לעומת זאת הפעלת לחץ ישיר ומתמשך, כלכלי או צבאי, על האוכלוסייה, כדי להעניש יישובים שבהם הטרור פעיל ולתגמל יישובים ומשפחות המשתפות פעולה, היא אמצעי שליטה ישיר ואפשרי בהחלט מבחינה טכנית.

פיגועי טרור בתחילת שנות השבעים, הפתרון לא יכול היה להיות 'פעולות תגמול'. ישראל נדרשה בסופו של דבר לטהר את השטח ולשלוט בו, וכך עשתה.²⁴

בשנים לאחר מלחמת ששת הימים יושמה 'תפיסת דיין' גם מול אויב מדינתי – מצרים. חלק מפעולות צה"ל במלחמת ההתשה נועדו לגבות מחיר כבד ממצרים לצד פעילות של לחימה 'רגילה' כנגד הצבא המצרי.²⁵ אף שמסתננים ומחבלים לא היו האויב, ההיגיון של התפיסה נשמר גם מול מדינה שביקשה לפגוע בישראל באמצעים שהם פחות ממלחמה כוללת. בהפשטה מרובה נאצר קיווה במלחמת ההתשה להתיש את ישראל באמצעות הריגת חיילים באזור קו המים, פשיטות קומנדו, הפגזות וכן הלאה כשלב מקדים לבניין כוח וכיבוש סיני; וישראל ניסתה, ובמידת מה הצליחה, להתיש את מצרים חזרה – הן באמצעות פגיעה בצבא והן באמצעות פעולות שנועדו באופן ישיר לגבות מחיר כבד ממצרים עצמה, על מנת שתחליט שההסלמה איננה משתלמת. כך למשל הפגיזה ישראל את ערי התעלה והובילה לבריחתם של מאות אלפי פליטים מצריים מאזור התעלה ולנוק כלכלי כבד למצרים. מבצעים, כגון מבצעי 'הלם' באוקטובר 1968, שכללו פגיעה בגשר ובסכר ופשיטה על תחנת שנאים בנאג' חמאדי נועדו להשיג יעד דומה.

הבעיה הייתה שהתשת המצרים הביאה לזירה את הסובייטים. בלשונו של ההיסטוריון יואב גלבר, "התוצאה העיקרית של הפצצות העומק הייתה פנייה של מצרים אל ברית המועצות להעמיק ולהגביר את מעורבותה במלחמה".²⁶ ישראל, כמוכן לא ששה להתעמת עם הסובייטים,²⁷ אם כי בפועל כך אירע. ישראל התנגשה עם כוחות נ"מ סובייטים בשטח מצריים ויותר מפעם אחת עם טייסים רוסים כולל במבצע 'רימון 20' ביולי 1970 שהיה מארב אווירי, שבו הפילו טייסים ישראלים חמישה טייסים רוסים בקרב אוויר מעל מצריים.²⁸

²⁴ בימים אלו מתבצע בצה"ל מחקר על ההתקוממות בעזה ועל ההתמודדות עימה בין השנים 1968-1972. עד אשר יושלם מחקר זה, המקורות היחידים כמעט לנושא הם דניאל נעים, *התפתחות ארגוני הטרור ברצועת עזה ומיגורם 1973-1967*, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בראילן, תשס"ג, ודוד מיומן, *הטרור שנוצח – דיכוי הטרור ברצועת עזה, 1971-1972* (תל אביב: סטימצקי, 1993).

²⁵ מטבע הדברים נדרש כאן צמצום רב של פעולות הצדדים במלחמת ההתשה. על המלחמה ראו למשל יואב גלבר, *התשה – המלחמה שנשכחה*, (תל אביב: כנרת זמורה ביתן, 2017). על התפתחות מדיניות ההגנה של צה"ל במלחמת ההתשה ראו שאול ברונפלד, "מגננה: הפן השני של מארס", *בין הקטבים* 4, (2015): 20-36. <https://goo.gl/HuNe52>.

²⁶ גלבר, *התשה*.

²⁷ ראשת הממשלה גולדה מאיר אמרה למטכ"ל ביוני 1970 כי "נייח שבפגישה בין מיג 21 עם טייס רוסי ובין טייס שלנו נפיל את הרוסי. אני לא אהיה מאושרת באותו היום, בכל זאת ברית המועצות זה גוי גדול. אני לא פוחדת באופן פילוסופי או נפשי מהגויים, אבל גוי גדול כזה, זה בכל זאת לא מצרים ולא סוריה". מוקדם יותר אמרה כי "אני לא מתביישת להגיד שאני פוחדת מהרוסים" (דימה אדמסקי, *מבצע קווקז – ההתערבות הסובייטית וההפתעה הישראלית במלחמת ההתשה*, (תל-אביב: מערכות, 2006), 76, 166; שר הביטחון דיין רצה להימנע מכל התנגשות עם הסובייטים, גם במחיר ויתור על גדת תעלת סואץ, וכבר במלחמת ששת הימים הוא חשש מהתנגשות עם בריה"מ, אם היא תתקוף ישראל את סוריה).

²⁸ עיתוני ישראל לא דיווחו על הפלת הטייסים הרוסים במבצע 'רימון 20', שכן לא היה לישראל אינטרס להשפיל פומבית את בריה"מ. הסובייטים כמוכן שמרו את הדבר בסוד, עד שהמצרים שלא אהבו את ההתנשאות של היועצים הסובייטים, הדליפו את המידע *לושינגטון פוסט* חודשיים מאוחר יותר, אחרי הפסקת האש.

הרמטכ"ל רב־אלוף חיים בר-לב השתמש כבר ב־1969 בהגיונו של דיין בדברו על "אסקלציה לצרכי דה־אסקלציה"²⁹ לגבי מצרים, ומאוחר יותר הוא השתמש באותו ביטוי גם לגבי בריה"מ.³⁰ אם לא ניתן היה למנוע את ההתערבות, ביקשה ישראל לחזור ולהשיג הרתעה על ידי השיטה הוותיקה – הסלמה לצורכי מניעת הסלמה.

בסופו של דבר, לאחר שחיקה ולאחר הסלמה בקיץ 1970, נאחזה ישראל בגיבוי מארה"ב כדי לבלום את הסובייטיים ובהצעה האמריקאית להפסקת אש כדי להוביל לסיום מלחמת ההתשה. ההתערבות הסובייטית הייתה תוצאה לא רצויה בעליל, אך נראתה חריגה. 'תפיסת דיין' נותרה בעינה, גם אם התברר שפעולה לפיה עלולה להוביל להסתבכות צבאית מול מעצמה – הסתבכות שתפיסתו של בן-גוריון רצתה להימנע ממנה כמעט בכל מחיר. התפיסה של "אסקלציה לצרכי דה־אסקלציה" לא השתנתה.³¹

לאחר מלחמת יום הכיפורים: מפעולות תגמול לפעולות למטרת הסדר

באופן פרדוקסלי אפשר לטעון שהשפעת מלחמת יום הכיפורים הייתה רבה יותר על 'תפיסת דיין' מאשר על 'תפיסת בן-גוריון', למרות שהיא התנהלה מול צבא סדיר, והמשבר היה תוצאתו של פעולות מדינות – מצרים וסוריה – באמצעות צבאן, ובשום אופן לא של פעולות בלתי סדורות.³² ההדגש המפורסם על כישלון המודיעין במלחמת יום הכיפורים הוביל לאמונה הנפוצה כי לו ניתנה ההתרעה בזמן – וריבוי הסימנים המקדימים מעיד שהיא הייתה יכולה להינתן בזמן – הייתה המלחמה נראית אחרת. במילים אחרות התפיסה הייתה "בסדר", אך הביצוע היה כושל.³³ לעומת זאת שינוי המצב הגיאופוליטי במזרח התיכון השפיע מאוד על פעולותיה של ישראל נגד גורמים לא מדינתיים.

כפי שפירטתי במאמר אחר,³⁴ לאחר מלחמת יום הכיפורים עבר ההדגש של האסטרטגיה רבתי הישראלית משיתוף פעולה ובריתות לא פורמליות להסתמכות על הסכמים. ישראל הייתה

²⁹ יעקב בר סימן-טוב, "אפקטיביות הפעלת חיל האוויר במלחמת ההתשה, יולי-דצמבר 1969", *מערכות* 283, (1982): 45.

³⁰ אדמסקי, *מבצע קווקז*, 173.

³¹ גלבר, *התשה*, עמודים שונים מראה שהיו חילוקי דעות בין הרמטכ"ל לראשת הממשלה ובתוך הצמרת הישראלית בדבר המטרות שהפצצות העומק אמורות להשיג. מכל מקום, לצורך העניין דיינו להראות שרעיונות 'דיין' נותרו משפיעים על המטרות והיעדים, גם אם לא כל בכיר בצמרת הישראלית היה שותף להם.

³² במהלך מלחמת יום הכיפורים ניסו מחבלים לבצע חדירות מגבול הצפון וירו קטיושות על יישובים ישראלים. כל החדירות סוכלו בידי כוחות מג"ב והנוק שנגרם היה זעיר. לוחם מג"ב אחד, סמל שני אליהו חסן, נהרג בקרב עם מחבלים ב־15 באוקטובר 1973.

³³ בין היוצאים נגד תפיסה זו היה יעקב חסדאי, "מלחמת יום כיפור: הפתעה? ניצחון?!", *מערכות* 275, (1980), וכן הנ"ל, *בעט ברזל*, (ירושלים: לאו"ר), 1983.

³⁴ הנקין, *מה יבטיח את קיומנו*.

מוכנה להוציא חלק מנושא הביטחון 'למיקור חוץ', היינו להסתמך על כוחות זרים יותר מאשר בעבר, כדי שישאו בחלק מן האחריות לביטחונה.

אומנם תמיד חיפשה ישראל (ובדרך כלל לא בהצלחה) בריתות הגנה וסיוע צבאי, ובאורח קבע היא ביקשה להסתמך על ערבות בינלאומית לחופש השיט בים סוף לכיוון אילת וממנה. בזמן מלחמת סיני אף התעקש בן-גוריון למקם בישראל טייסות צרפתיות להגנת שמי המדינה.³⁵ אולם השינוי מאז יום הכיפורים פתח את הדלת להסתמכות על גורמים אחרים כדי שיבטיחו את ביטחונה של ישראל לאורך זמן. אפשר שהדוגמה הראשונה היא הצעתו של שמעון פרס, במהלך השיחות שהובילו להסכם הביניים של 1975, כי חיילים אמריקאים יוצבו במעברי הגידי והמתלה כ'כח החירום של המעברים' בין ישראל למצרים³⁶ – כוח לוחם שבניגוד למשקיפי האו"ם מן העבר יהווה מכשול אמיתי בין הצדדים, שכן פגיעה בהם תפתח עימות מול מעצמה. לפי תפיסה זו נועדו החיילים האמריקאים גם כדי להילחם במקרה הצורך (הלא סביר) על מנת למנוע חיכוך בין הצדדים.

בעוד שהצעת פרס נועדה להסתייע בצבאות זרים כדי להפריד בין מדינות, רעיון ההסתמכות על גורמים אחרים לא עזר שם. ככל שיש הבדל בינו לבין צבא ארה"ב, הדוגמה הבולטת ביותר להסתמכות על כוח זר כדי שימלא תפקיד בהגנת ישראל היא צד"ל, הכוח הצבאי בדרום לבנון, שלמרות קשיי תיאום ולעיתים חשש מבעיות נאמנות, נשא בחלק גדול מהלחימה בדרום לבנון והרוגיה במשך שנות קיום רצועת הביטחון.³⁷ הוא אומנם החל דווקא בהתערבות ישראלית לטובת הנוצרים בדרום לבנון – התערבות שלא נועדה להשתמש בהם ככוח מגן על ישראל³⁸ – אולם הוא התפתח לחלק ממערך ההגנה הישראלי.

ההבדל בין הסיוע לצד"ל לסיוע לכורדים בעיראק בשנות השישים והשבעים נגד משטרו של צדאם חוסיין³⁹ או למורדים בתימן בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים⁴⁰ היה שצד"ל

³⁵ הסברה המקובלת היא שהדבר אירע כיוון שבן-גוריון לא סמך על חיל האוויר. אולם יש מקום לסבור, על רקע יחסיה המתוחים של ישראל עם בריטניה וחששו מהתערבותה נגד ישראל, כי מטוסים אלו היו תעודת ביטוח לישראל כדי למנוע פעולה בריטית נגדה, ולא דווקא פעולה מערית. לבריטניה אכן הייתה תכנית מגירה באותה עת לתקיפת ישראל. ראו למשל יצחק שטיינמן, *מעצמות לקדש: חיל האוויר בשנים 1948-1956*, (תל אביב: משרד הביטחון, 1990), 126-131, 361-356.

³⁶ חזי כרמל וגידי קיפר, *קשר K*, (פלג, 1975), 161.

³⁷ לפחות באחד המניינים הצה"ליים בשנות התשעים נספרו הרוגי צד"ל בנפרד מהרוגי צה"ל, אולם מחבלים שנהרגו בידי אנשי צד"ל נספרו באותה טבלה כמו מחבלים שנהרגו בידי אנשי צה"ל. הדבר יצר אשליה של יחס הרוגים טוב יותר מזה שהיה בפועל. מסמכים פנימיים של צה"ל.

³⁸ ראו למשל שמעון גולן, *ש"ג בלבנון: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת שלום הגליל*, (בן שמן: מודן/משרד הביטחון, 2017), 48-36.

³⁹ ראו למשל שלמה נקדימון, *תקווה שקרסה: הקשר הישראלי-כורדי, 1963-1975*, (תל אביב: ידיעות אחרונות, 1996).

⁴⁰ ראו למשל יעל בר וליאור אסטרליין, "המרכיב הסודי של הרוטב", *בטאון חיל האוויר* 180, (2008), <http://www.iaf.org.il/2058-27788-he/IAF.aspx> ; *Diplomacy & Statecraft* 26(4), (2015): 659-677.

Asher Orkaby, "The 1964 Israeli Airlift to Yemen and the Expansion of Weapons Diplomacy," *Diplomacy & Statecraft* 26(4), (2015): 659-677.

היה אמור להגן על אזור שיגן ישירות על ישראל; ישראל התבססה על ברית של ממש, במובן Alliance, כדי שבעל בריתה יסייע בהגנה על גבולה, והיא תסייע לו. לדבר זה הייתה השפעה מהירה על הפעלת הכוח של ישראל.

ב־1978, עוד בטרם קם צד"ל, אך לאחר תחילת הקשר עם הנוצרים בלבנון, הגיבה ישראל לפיגוע 'אוטובוס הדמים' בכביש החוף ביציאה למבצע 'אבי החוכמה' הידוע יותר כ"מבצע ליטאני". מבצע זה ייצג תפיסה שונה מ'תפיסת דיין'. בשונה מרבות מ'פעולות התגמול ה'רגילות' מטרות של המבצע לא הייתה העברת מסר לכתובת כלשהי, והסיבות לכך ברורות: על רקע מלחמת האזרחים בלבנון, אש"ף היה הכתובת היחידה שניתן היה להשפיע באמצעותה על אש"ף, לא ממשלת לבנון (חלק ממפקדי צה"ל סברו שהסורים היו כתובת כזו, אולם חמש שנים לאחר מלחמת יום הכיפורים לא ששה ישראל לתקוף את סוריה בתגובה לפעולות אש"ף מלבנון). בהתאם לכך פעולת צה"ל נועדה הן לפגוע באש"ף כדי לשלול ממנו יכולת לתקוף את ישראל, והן לסייע לנוצרים בדרום לבנון. גל הפליטים שנוצר במהלך המבצע לא היה יעד, אלא תוצאת לוואי של הלחימה, וזו (בניגוד לפעולות תגמול בעבר) נמשכה למעלה משבוע (יותר ממבצע סיני או ממלחמת ששת הימים) בטרם החל שלב הנסיגה, ודמתה יותר בהרבה לפלישה ישראלית כללית.

מבצע ליטאני נועד, מבחינת ממשלת ישראל, בשלב הראשון להיות: "פעולת עונשין מוגבלת [...] לשחרר את המובלעות הנוצריות מסכנת כיבוש, ולהרחיק את המחבלים", אך בשלב השני הכוונה היא הייתה: "להתמקם בדרום הלבנון עד להשגת הסכם מדיני".⁴¹ טרם פתיחתו טען שר החוץ דיין (ודעתו התקבלה על דעת רוב הנוכחים בישיבת הממשלה, אך לא נרשמה כמדיניות רשמית) כי אין בו טעם, אלא אם ישאיר בידי ישראל "ינכסי דלא נידי"⁴² (בתוך זמן קצר חזר בו דיין וביקש לסגת).

הרמטכ"ל מוטה גור ציפה כי: "הנוצרים בדרום יהיו חלק ממנו וימלאו בו תפקיד פעיל", לא בהתקפה אלא: "בהתארגנות על מרחבים חדשים",⁴³ והפעולה נועדה גם להימנע מהתנגשות עם הסורים או הכעסת האמריקאים. הרמטכ"ל ציין כי: "כולם הדגישו את הצורך לעמוד נגד לחצים אמריקאיים, אך איש לא קבע כיצד נסיים את המבצע", האם "לחזור הביתה עם השלמת ההשמדה של בסיסי המחבלים – כפי שעשינו בעבר אחרי פשיטות ולו גם גדולות; [או האפשרות] האחרת – להישאר בשטח".⁴⁴

⁴¹ מבצע ליטאני, דו"ח מבקר המדינה.

⁴² מסמך פנימי בצה"ל. תיאור מבצע ליטאני בספרו של מוטה גור, ראש המטה הכללי (תל-אביב: מערכות, 1998), 393-472, נלקח במידה רבה מאוד ממסמך זה, והציטוטים תואמים כמעט מילה במילה, למעט מעבר מגוף ראשון רבים ('ניסינו') לגוף שלישי ('השרים ניסו') וכיוצא בזה.

⁴³ מסמך פנימי בצה"ל.

⁴⁴ גור, ראש המטה הכללי, 399-400.

בתוך ימים ספורים הודיע שר הביטחון כי ישראל מתכוונת להישאר בדרום לבנון עד שיושג הסדר שירחיק את אש"ף אל מצפון לליטאני, במטרה, כפי שהגדיר זאת, ש"דרום לבנון לא תהיה מה שהייתה עד היום". "נימת הדיון", מציין מחקר צה"לי בנושא, "הייתה שאין זה מבצע רגיל של תגובה או גמול, אלא ישראל תשאף להסכם",⁴⁵ הגם שכפי שציין הרמטכ"ל: "איזה הסכם? עם מי? על כך לא ניתנה תשובה".⁴⁶ ב-15 במרץ 1978 הצהיר ראש הממשלה בגין כי צה"ל יישאר בדרום לבנון עד אשר יושג הסכם "עם הגורמים הבאים בחשבון",⁴⁷ וישראל ביקשה מארה"ב לפעול להשגת הסדר בינלאומי.

כלומר, מבצע ליטאני לא היה עוד חוליה במסורת פעולות התגמול, אלא חיה אחרת לגמרי: פעולה גדולה למטרת הרס תשתיות אויב והרחקתו מן הגבול. ישראל נדרשה להיכנס לשטח ולטהרו, כיוון שהרעיון בשורש תפיסת דיין – לגרום לכך שהממשלה יתעורר' כדי למנוע הסתננויות ורציחות – לא היה יכול להתגשם כאשר בפועל לא הייתה ממשלה, וישראל לא הייתה מוכנה בשום אופן להתייחס לאש"ף כגורם שאפשר לקבל דה־פקטו את שליטתו בשטח. ויותר מכך: מבצע ליטאני היה פעולה שמטרתה הסכמית. במקום להרתיע את ה'כתובת', חיפשה ישראל להגיע להסכם עם גורם שיוכל לאחר ההסכם להוות כתובת כזו – בין אם הוא מקומי ובין אם הוא כוח בינלאומי. העובדה שלא היה ברור "עם מי" משיגים הסכם, לא מנעה מישראל לחפש אותו, וחיפוש זה העיד על השפעתה של האסטרטגיה הרבתי החדשה שלאחר מלחמת יום הכיפורים ששמה את ההדגש על ביטחון באמצעות הסדר. אפילו פעולות ישראל נועדו מעתה להשגת הסדר.⁴⁸

מלחמת לבנון הראשונה אף היא, בקנה מידה גדול בהרבה ממבצע ליטאני, נועדה בגרסתה הרחבה להסתיים בהסכם שלום. הפעלת הכוח, לכל הפחות, אם יתערבו הסורים בלחימה, נועדה לסלק את הגורמים המפריעים להשגת הסכם עם לבנון.⁴⁹ העובדה שהתברר כי 'לבנון' איננה ישות המסוגלת לקיים הסכם בר־קיימא עם ישראל, אומנם העידה על מגבלות תפיסת ההסדרים, ועל כך שגם אם יש אמת בקלישאה כי כל מלחמה מסתיימת בהסכם (ולא כך הוא), הנה לא תמיד מי שמוכן לחתום על הסכם, הוא מי שיכול לספק את הסחורה. מלחמת לבנון התאימה יותר לתפיסה של 'הכרעה' מאשר לתפיסת דיין, מפני שהיא לא הייתה פעולת תגמול,

⁴⁵ מסמך פנימי בצה"ל.

⁴⁶ גור, ראש המטה הכללי, עמ' 430.

⁴⁷ דבר, 16 במרץ 1978.

⁴⁸ ראו גם גולן, שלי"ג בלבנון, 48-51.

⁴⁹ פירטתי על הנושא במאמרי *השילוח*. המקור המקיף ביותר לתיאור קבלת ההחלטות בצה"ל והחלטותיו של שר הביטחון והממשלה במלחמת שלי"ג הוא גולן, שלי"ג בלבנון. הוא מראה היטב את מה שהוא מגדיר "השניות בהתייחסותו של שר הביטחון למטרות המבצע", שנבעה מ"דבקותו הפורמלית" בהחלטות הממשלה המוגבלות יחסית, לבין רצונו "להמשיך מעבר לכך", עד למטרה של "הקמת ממשלה ריבונית בלבנון שתהיה חלק מהעולם החופשי ושיתחתום על חוזה שלום עם ישראל או לפחות תחיה עימה בשלום". שם, 586-587.

ומפני שאש"ף בלבנון היה גורם חציסדור, לכל הפחות, והסורים סדורים לגמרי, וכיוון שכדי שתהיה כתובת היה צריך להרחיק את אש"ף והסורים (ואפילו אז התברר שיש כמה וכמה כתובות יריבות בלבנון).

אין פירוש הדבר שפג תוקפה של 'תפיסת דין' בחשיבה הישראלית, אלא שהיא שינתה את צורתה: מבצעי הפעלת הכוח הגדולים בשנות התשעים נגד חיזבאללה בלבנון הראו כי העקרונות הבסיסיים של התפיסה נותרו בעינם, הגם שהיו למבצעים הללו כמה מאפיינים ייחודיים.⁵⁰ כמו בעבר היו אלה מבצעים שנועדו להסלמה למטרת מניעת הסלמה. מבצעי האש בלבנון באו כתגובה על הסלמה בלחמה בין חיזבאללה לישראל, והם נועדו להפעיל לחץ כדי למנוע המשך ההסלמה. אולם לא כמו רוב המקרים בעבר, הלחץ היה עקיף שבעקפים: במבצעי "דין וחשבון" ו"ענבי זעם" ב-1993 ו-1996 המטרה הייתה להפסיק את ההסלמה של חיזבאללה, והשיטה הייתה יצירת לחץ על תושבי דרום לבנון שאמורים היו ללחוץ על ממשלת לבנון, כדי שמצידה תפעיל לחץ על סוריה, שנחשבה אז למי ששולטת בחיזבאללה. ואכן, מאות אלפי לבנונים הפכו במכוון פליטים בארצם במהלך "דין וחשבון", וגם ב"ענבי זעם" התרחשה תופעה דומה.⁵¹

מפת פעולה של מבצע "דין וחשבון"⁵²

⁵⁰ על המאפיינים הייחודיים עמד רון טירה, "הדוקטרינה הישראלית השנייה למלחמה", עדכן אסטרטגי 19 (2), (2016): 140-129. טירה מציג את "דין וחשבון" ו"ענבי זעם" כתחילת עידן חדש במבצעים הישראליים. על אף שאני מסכים עם חלק מניתוחו של טירה, אני חולק על תפיסתו כי מבצעים אלו מייצגים נתק מתפיסת הפעלת הכוח הישראלית קודם לכן. לדעתי אפשר למצוא במבצעים אלו המשכיות רבה עם תפיסת דין ותפיסת הפעלת הכוח הישראלית בביטחון שוטף.

⁵¹ לדיון קצר ראו ליאור אבני, "מיקוח אילם בין מדינה לארגון תת-מדינתי: ישראל וחיזבאללה מהבנות "דין וחשבון" עד "ענבי זעם", 1993-1996", מליטיקה 21, (2012): 25-15.

⁵² ידיעות אחרונות, לינק:

הפעם הגורם הסורר (חיזבאללה) לא היה 'אורח', והממשלה ה'מארחת' הייתה בעצם בת החסות של ממשלה אחרת שאותו גורם סורר סר למרותה, מה שהוסיף סיבוך מיוחד לנושא. זאת ועוד, שני המבצעים הסתיימו בהבנות – הסכמים לא ישירים המסדירים את 'כללי המשחק' בין הצדדים – ובמילים אחרות: הבנות שבהן ישראל למעשה אישרה את הלגיטימיות של לחימת חיזבאללה נגדה משטח לבנון, צעד שלא נהגה לעשות בתקופות קודמות. בהבנות ענבי זעם אף הסכימה ישראל להקמת ועדת בוררות שכללה את "ארה"ב, צרפת, סוריה, לבנון וישראל".⁵³ הבנות ענבי זעם היו למעשה הסכמים להסדרת הלחימה. ישראל המשיכה במגמת חיפוש ההסכמים, אפילו מול אויב ואפילו שלא למטרת הפסקת הלחימה.

כך אירע גם בלחימה מול הפלסטינים שבשנים שחלפו מאז הסכם אוסלו נתפסו כ'פרטנר' למשא ומתן גם על ידי ממשלות רבין ופרס ולמעשה גם על ידי ממשלת נתניהו הראשונה, שהמשיכה במשא ומתן, גם אם היא לא חתמה על הסכמים גדולים חדשים למעט הסכם חברון. למעשה עד לאחר "חומת מגן" ישראל עדיין חיפשה כתובת, עדיין פעלה להסלמה-לצורך-מניעת-הסלמה, ועדיין האמינה בינואר 2001 כדברי אלוף משה יעלון, סגן הרמטכ"ל דאז, כי המתרחש "הוא באמת התנגשות בין אינטרסים שונים, שאמור להיות מוכרע, כנראה אחרי עימותים בשטח, בהסכם".⁵⁴

בספרו "דרך ארוכה קצרה" כתב רב־אלוף (במיל') משה "בוגי" יעלון כי כמפקד פיקוד המרכז הוא סבר שכאשר תבוא המלחמה מול הפלסטינים: "תפקידנו במלחמה יהיה לאלץ את ערפאת לחזור אל המנהרה, בעל כורחו [...] לנטוש את נתיב האלימות ולשוב אל הנתיב המדיני". הלחימה נועדה להביא לתהליך מדיני.⁵⁵

אך ההסלמה מול הפלסטינים לא הובילה למניעת הסלמה, אלא להסלמה נוספת (שאלת האחריות להסלמה לא תידון כאן, ואין הכוונה להאשים את ישראל בהסלמה הפלסטינית). רק לאחר שהתברר כי 'כתובת' לא תביא את הפתרון, וההסלמה איננה מביאה איידיהסלמה, יצא צה"ל ב'2002 למבצע הכרעה – "חומת מגן". המבצע לא נועד לשכנע, כדברי דין, כי המחיר גבוה

https://www.ynet.co.il/yaan/0,7340,L-191045_MTKxMDQ1XzY2MzExMjI2XzE0ODY4MzYwMAAeqeq-FreeYaan,00.html

⁵³ "מסמך הבנות לסיום מבצע "ענבי זעם", 26 באפריל 1996, אתר הכנסת, <http://www.knesset.gov.il/process/docs/grapes.htm>. העובדה שישראל הסכימה להבנות אלו הייתה קשורה כנראה גם לאמונתה של ישראל כי בסופו של דבר ייפטר המצב בלבנון בהסכם עם סוריה. ואכן, בשיחות חשאיות בין נציגים ישראלים וסורים ב-1995 ניסתה ישראל לגרום לסוריה למנוע מחיזבאללה לפעול. בישראל היו שרצו להשתמש ב'סוכריה' של נסיגה מלבנון כדי להצדיק נסיגה מהגולן. הנחת יסוד זו חוזקה בדבריהם של פוליטיקאים לבנונים. כך למשל, בתחילת 1998 אמר נשיא לבנון אמיל לחוד כי "לא נהיה השוטר שיבטיח את ביטחונה של ישראל", והתחייב כי לבנון לא תגיע להסכם שלום נפרד עם ישראל בלי שתעשה זאת סוריה. דניאל סובלמן, "ירושלים או לבנון תחילה" הארץ, 7 בדצמבר 1998.

⁵⁴ אמנון לורד, "בשולית ההוגעה", מקור ראשון, 15 באוקטובר 2004.

⁵⁵ משה יעלון, דרך ארוכה קצרה, (תל-אביב: משכל, 2008), 110.

מכדי לשלמו, אלא להשתלט על השטח כדי להשמיד תשתיות טרור, ולבסוף להכריע את הטרור. למעשה, כישלון הניסיון להפעיל את 'תפיסת דייין' מול הטרור הפלסטיני אילץ לבסוף את ישראל לצאת למבצע הכרעה.

לסיכום, בתקופה שלאחר מלחמת יום הכיפורים הפכה 'תפיסת דייין' לחלק מתפיסת הפעולה נגד גורמים לא מדינתיים או במצב שאיננו מלחמה 'אמיתית', ולא תמיד היא הייתה התפיסה המובילה. הצטרפו אליה פעולות שנועדו להביא להסכם. אולם עקרונות ההסלמה-למניעת-הסלמה והלחץ (ישיר או עקיף) על ה'כתובת' המסוגלת לשלוט בשטח, נותרו בעינם. זאת למרות הסכנות והקשיים הברורים המתלווים אליה.

לא רק שהאמונה כי הסלמה לצורך אי-הסלמה נושאת פירות נכשלה בעבר יותר מפעם אחת, אלא שבתוכה מובנה סיכון להסלמה נוספת במקום אי-הסלמה. חיפוש הכתובת הרלוונטית כדי להכות בה לא יועיל, אם לאותה 'כתובת' אין שליטה מעשית; אם אין כתובת ברורה; או כדי להרתיע 'טרור השראה' – טרור המושפע מהלך רוח, אך לא דווקא מ'כתובת' ספציפית.⁵⁶ תפיסתו של דייין נועדה במקורה ליישום נגד גורמים חיצוניים. כאשר ניסתה ישראל להפעיל 'לחץ' באזור שגבולותיו נשלטו בידיה, לפני "חומת מגן", התוצאה הייתה כישלון יקר, שהוביל את ישראל על כורחה לפעולה הכרעית. במידה מסוימת אפשר לטעון אותה טענה לגבי פיגועי הטרור והלחימה בעזה בשנים 1968-1972.

את מלחמת לבנון השנייה הנחה במידה רבה ההיגיון המסורתי של 'תפיסת דייין', להכאיב-עד-שיבינו שהמחיר גבוה מדי, והשאלה החשובה שעליה התווכחו שר הביטחון, ראש הממשלה וצה"ל, הייתה מי היא הכתובת שיש להכות בה.⁵⁷ כבר בתחילת המלחמה הצהירה ישראל:

אירועי הבוקר אינם בגדר של התקפת טרור, אלא פעולה של מדינה ריבונית שתקפה את ישראל [...] ממשלת לבנון, שחיזבאללה הוא חלק ממנה, מנסה לערער את היציבות האזורית. לבנון היא האחראית, ולבנון תישא בתוצאות פעולותיה.⁵⁸

הציטוט הידוע לשמצה המיוחס לשר הביטחון: "נסראללה הולך לחטוף כך שלעולם לא ישכח את השם עמיר פרץ"⁵⁹ מייצג גם הוא היגיון דומה: יש כתובת, הכתובת תוקף ותלמד את הלקח. אולם מלחמת לבנון השנייה גם השתייכה לעידן ההסכמים באסטרטגיית-רבותי הישראלית, בכך שישראל ציפתה במהלך חלק ניכר מן המלחמה⁶⁰ לתוצאה שבה תתקבל החלטת או"ם, ושמכוחה ייפרס כוח בינלאומי שתהייה לו יכולת לחימה ונכונות להפעיל כוח כדי לשמור על

⁵⁶ אין לבלבל בין הרמה האסטרטגית לבין פעולות טקטיות, כגון הפעלת לחץ על קרובי משפחה של מחבלים. ⁵⁷ ועדת וינוגרד, *דין וחשבון חלקי*, פרק חמישי סעיפים 29-34, 70-72.

⁵⁸ שם, 69.

⁵⁹ *ידיעות אחרונות*, 14 ביולי 2006.

⁶⁰ ראו ועדת וינוגרד, *דו"ח סופי*, ינואר 2008, פרק רביעי סעיף 115, 100, וכן סעיפים 710-728, 218-223.

השקט ועל ביטחונה של ישראל או לפחות לגרום ללבנון 'לעשות את העבודה' בעצמה. "התכלית האסטרטגית" שניסח צה"ל ושהממשלה קיבלה אותה, כללה את אלה:

העמקת ההרתעה הישראלית במרחב ועיצוב מערכת יחסים בין מדינתית עם לבנון. הפסקת הטרור מתחומה הריבוני של לבנון כלפי מדינת ישראל, תוך דחיקת הממשל הלבנוני למימוש אחריותו המדינתית.⁶¹

טרילוגיית עזה: "עופרת יצוקה", "עמוד ענן", "צוק איתן"

לעומת מלחמת לבנון השנייה מבצע "עופרת יצוקה" זנח את רעיון ההסכמים לטובת מתן הדגש מחודש לגביית מחיר גבוה למטרת הרתעה, ויהיה מצב הסיום אשר יהיה – עם הסכם או בלי הסכם – בדומה לעידן פעולות הגמול.

מטרות המבצע שכללו: "לפגוע קשה בממשלת חמאס על מנת לגרום למציאות ביטחונית טובה יותר לאורך זמן סביב רצועת עזה, תוך חיזוק ההרתעה וצמצום ירי הרקטות ככל שניתן",⁶² ביטאו זאת בצורה ברורה. הדיונים המהותיים ביחס להפסקת האש התקיימו עם ארה"ב ובחשאי עם מצרים, וכשהסתיים המבצע היה זה באופן חד-צדדי בידי ישראל, בטענה שיעדיה של ישראל "הושגו במלואם ואף מעבר לכך", ואם תימשך האש – "נרגיש חופשי להגיב בעוצמה", הגם שהמערכה "חיזקה את כושר ההרתעה של ישראל".⁶³

מבצע "עופרת יצוקה" דמה יותר בהגיונו למבצעי תגמול ופעולות הרתעה 'קלאסיות' של ישראל מאשר לפעולותיה ביו"ש בתחילת שנות האלפיים או למלחמת לבנון השנייה. אולם בעבר מבצעי התגמול ביקשו להיות קצרים ככל האפשר, ואילו "עופרת יצוקה" היה ממושך בהרבה, במיוחד עקב העובדה שישראל מתמודדת בעשורים האחרונים עם אויב הפועל בעצימות גבוהה יותר מן העבר מאשר ארגוני גרילה וטרור, אולם בעצימות נמוכה יותר ממלחמה כוללת.⁶⁴

התקופה שעברה מאז "עופרת יצוקה" לא הייתה עשירה במבצעים צבאיים גדולים, ובאופן כללי היא ענתה על הדפוס שבר-לב הגדיר בזמנו כ'אסקלציה לטובת דה'אסקלציה', שבו ישראל מוצאת כתובת וחובטת בה כתגובה על כל הפרה. אחד המבצעים (מערכת "צוק איתן" 2014) היה אחד הארוכים בתולדות ישראל, ודומה היה שהוא נגרר אנה ואנה, עד אשר הואילו כתיסר מחבלי חמאס לצאת ממנהרה בשטח ישראל לעיני מצלמות צה"ל עשרה ימים לאחר תחילת המבצע. בכך הם העבירו מייד את מיקוד המבצע אל הטיפול במנהרות. דבר שאומנם הקנה

⁶¹ רישומי המחבר, מפקדת פיקוד צפון, יולי 2006.

⁶² המקור הגלוי המוקדם ביותר לציטוט הוא כנראה במחנה, 2 בינואר 2009.

⁶³ חדשות ערוץ 2, 17 בינואר 2009, <http://www.mako.co.il/news-military/israel/Article-706e405e414ee11004.htm>

⁶⁴ על משמעותה של 'העצימות האמצעית' לגבי צה"ל ראו:

Eado Hecht & Eitan Shamir, "The Case for Israeli Ground Forces," *Survival* 58, 5, (October-November 2016): 123-148.

למבצע תמיכה כמעט מלאה בציבור הישראלי, אולם היה יקר בחיי חיילים ונמשך זמן ניכר. למרות שהתמיכה בחיסול המנהרות הייתה נרחבת, לרבים קשה היה להבין מה הן מטרות המערכה הכוללות.

אולם כשבוחנים את המערכה לאור תפיסות הביטחון שפורטו לעיל, ובפרט אם מחפשים את האסטרטגיה הרבתי שהיא שירתה, אפשר למצוא בה הגיון מוצק. כמו "עמוד ענן" ב-2012, חלק ניכר מהמערכה היה חילופי אש בין הצדדים (תקיפות אוויריות וירי טילים מול ירי רקטות). אולם לא כמו "עמוד ענן" שהסתיים בלי תמרון קרקעי, התרחש במבצע מרכיב קרקעי גדול בהיקפו (גם אם לא בעומקו) – התמרון נגד המנהרות. אולם עוד קודם לכן, כמו ב"עמוד ענן", הסכימה ישראל להפסקת אש. לאחר שלב התמרון, כאשר נמשכו חילופי האש, ניסתה ישראל להגיע להפסקת אש באמצעות משא ומתן עקיף עם החמאס, ולא באמצעות התערבות האו"ם כבמלחמת לבנון השנייה.

הפסקת האש שהושגה הייתה במידה רבה כניעה של חמאס לתכתיבים ישראלים ומצריים, תוך דחיית ניסיונותיהן של מדינות מערביות להתערב בתיווך. ישראל לא ניסתה להכריע בחילופי האש את החמאס, ולאמיתו של דבר היא ניסתה לא להכריע. מצגת צבאית שהודלפה מדיוני הקבינט טענה שכיבוש הרצועה יעלה במחיר כבד וידרוש זמן רב. חלק מהשרים טענו כי הצגת המצגת בקבינט המדיני בטחוני הייתה "הפחדה" לבקשת ראש הממשלה ש"נועדה להוריד את כיבוש הרצועה מהפרק".⁶⁵ ראש הממשלה עצמו הבהיר כי בניגוד לחלק משריו הוא לא רצה בכיבוש הרצועה, אלא במכה מרתיעה בנוסח דין:

לא הסרתי את האיום למוטט את חמאס, אך מול צבר האתגרים הקיים במזרח התיכון, הוחלט לתת מכה קשה לחמאס [...] למה אני צריך להיכנס פנימה אם אני יכול לכתוש אותם מהאוויר [...] נכון, חמאס שם, אבל הם כתושים, הם מבודדים והם לא יכולים להבריח נשק. אלה הדברים האחראיים שעשינו ויצרנו את הסיכוי – לא ודאות – של שקט ממושך [...] אם תתחדש האש, נכה בעוצמה.⁶⁶

לאור העובדה שישאל אכן חיפשה הפסקת אש בטרם החל שלב הלחימה נגד מנהרות, נראה שקביעות אלו אמינות. אם כן, ישראל חיפשה סיום למערכה שבה חמאס מוחלש אך לא 'ממוטט'.⁶⁷

⁶⁵ ברק רביד, "התרחיש שהוצג לשרים: כיבוש עזה ייקח חודשים; מאות חיילים ייהרגו", הארץ, 5 באוגוסט 2014, <http://www.haaretz.co.il/news/politics/1.2398339>.

⁶⁶ מצוטט אצל דן מרגלית, "צוק איתן הוא סיפור הצלחה", ישראל היום, 31 באוגוסט 2014, <http://www.israelhavyom.co.il/article/214581>.

⁶⁷ לניתוח טוב של מצב הסיום של 'צוק איתן' ראו אריאל כהנא, "נתיניהו מעדיף בעזה חמאס מוחלש מעבאס חזק", מקור ראשון, 29 באוגוסט 2014, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/612/972.html>.

הסיבות לחיפוש סיום כזה הן ארבע. המובנת מאליה היא מחיר הדמים של כיבוש הרצועה והחשש להשתלט שוב עליה ולשלוט בה בממשל צבאי – חשש המלווה את ישראל מאז ההתנתקות, שגם אלה שהתנגדו לה אינם ששים לשלוט בעזה מחדש. השנייה היא האפשרות שיעלה גורם 'קיצוני עוד יותר' – אפשרות הצצה תמיד בשיח הישראלי. השלישית, המדוברת פחות, היא העובדה שכינוש הרצועה היה גורר לחצים להעברתה לידי הרשות הפלסטינית, והצעה כזו אכן הועלתה ונדחתה.⁶⁸ הרביעית, היא שמשמעות סיום כזה היא שאפשר לנסות ולהכתיב תכתיבים לכתובת השולטת בעזה. העברת הרצועה לידי הרשות הפלסטינית הייתה כנראה מגבירה מאוד את הלחץ על ישראל, שכן הייתה נוצרת ישות פלסטינית אחת בעזה וביו"ש, ולא שתיים יריבות.⁶⁹

כללו של דבר, הפעלת הכוח בתקופת כהונתו השנייה של נתניהו ביקשה, במידה רבה בהתאם לתפיסת הביטחון הוותיקה עוד מאז ימי דיין, להרתיע באמצעות מכה. נוסף על כך היא הייתה מיועדת להימנע מלחימה 'הכרעיתית', ובמיוחד לא להפריע לשאר המדיניות והאסטרטגיה.⁷⁰

הגנה: רגל רביעית או לגל חמישי?

חודשים מספר לפני פרוץ מלחמת לבנון השנייה הגישה ועדת מרידור שבחנה את תפיסת הביטחון של ישראל,⁷¹ את הדו"ח שלה לשר הביטחון. לפי בכיר במערכת הביטחון הדו"ח⁷² היה ארוך מכדי שמקבלי ההחלטות יקראו אותו, ומסווג מכדי שאחרים יוכלו לדעת מה היה בו.⁷³ תפיסה זו, כאחרות מסוגה, לא הוגשה לממשלה ולא אושרה בידיה.⁷⁴

⁶⁸ אודי סגל, "חשיפה: תכנית לבני להפסקת אש בעזה", *חדשות ערוץ 2*, 8 באוגוסט 2014, <http://www.mako.co.il/news-military/israel/Article-312ee9a22a6b741004.htm>; אבו מאזן עצמו דחה הצעה כזו זמן קצר לאחר מכן. אמיר תיבון, "חשיפה: אבו מאזן דחה הצעה בינלאומית להשתלט על עזה", *וואלה*, 26 בפברואר 2015, <http://news.walla.co.il/item/2833255>

⁶⁹ להשלכות על האסטרטגיה הדבתי של ישראל ראו הנקין, *מה יבטיח את קיומנו*.
⁷⁰ אותו ציטוט מהולל של קלאוזוויץ על כך שהמלחמה היא "המשך המדיניות בעירוב אמצעים אחרים", כוונתו אינה רק שלמלחמה יש מטרת, אלא גם לטעון שהמדיניות איננה נדחקת לצד הדרך כשהתותחים רועמים, אלא ממשיכה להתערב ולשלוט בניהול המלחמה:

Carl Von Clausewitz (ed. and trans. Michael Howard and Peter Paret), *On War*, (Princeton: Princeton University Press, 1989), 86-88.

⁷¹ ובניגוד לדעה מקובלת, לא הייתה ראשונה או יחידה מסוגה. ד"ר זאב אלרון ממחלקת ההיסטוריה של צה"ל תיאר במחקר מסווג ועדות ומאמצים רבים לאורך השנים לקביעת תפיסת ביטחון ועדכונה.

⁷² *שיחה פרטית עם המחבר*.

⁷³ המלצתו של מרידור עצמו להוציא גרסה בלתי מסווגת של המסמך לא התקבלה.

⁷⁴ משה יעלון, "פתח דבר", בתוך מאיר אלרון, גבי סיבוני וקובי מיכאל (עורכים), *אסטרטגיית צה"ל בראי הביטחון הלאומי*, (תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2016), 7.

<http://www.inss.org.il/upload/Images/systemFiles/IDF.Strategy.in.the.Perspective.of.National.Security137433723.pdf>

למרות מגבלה זו המסמך חולל שינוי גדול אחד: הוספת "התגוננות" לעיקרי תפיסת הביטחון הישראלית המוצהרת. ראיה כי מדובר בשינוי החשוב ביותר ניתן למצוא בקובץ מאמרים המוקדש ל"אסטרטגיית צה"ל" שפורסם בגרסה לא מסווגת ב־2016. באותו קובץ מזכירים מספר מאמרים את ועדת מרידור, ובכל אחד מהמקרים מובאת אותה דוגמה בדיוק להדגמת השפעתה: תוספת ה"התגוננות"⁷⁵. הוספת מילה אחת לסיסמה (סלוגן) בת שלוש מילים אולי לא נראית כשינוי גדול מדי, בפרט כאשר היעדרן לא מנע מישראל בעבר לנקוט בהגנה ובהתגוננות כשהדבר התאים לנסיבות.⁷⁶ אולם לאמיתו של דבר מדובר בערעור התפיסה כולה. מטבעה הגנה נועדה למנוע הכרעה ולא להכריע, ולכן תוספת עיקרון ההתגוננות מוסיפה אומנם גמישות לדרג המדיני, אולם היא עלולה לערער את המחויבות להכריע (ובמיוחד להכריע במהירות) ומאפשרת בתנאים מסוימים להימנע מכך. גם ההרתעה באמצעות ענישה (בניגוד להרתעה באמצעות מניעה) יוצאת 'ניזוקה' מעיקרון ההגנה-התגוננות. ככל שמערכת ההגנה יעילה יותר, האויב יכול להניח במידה רבה של צדק כי נעדיף להתגונן מלתקוף, ולפיכך ההרתעה באמצעות ענישה נשחקת. בפרפרזה על דברי דיין באותה הרצאה מ־1955, אם יש ביכולתנו "להבטיח כל צינור מים מפיצוץ וכל עץ מעקירה", אזי אין צורך "לקבוע מחיר גבוה לדמנו", אלא פשוט לדאוג שלא נשלם מחיר מלכתחילה.

נוסף על כך עצם קיום ההתגוננות כעיקרון יסוד סותר את התרבות ההתקפית שמדינת ישראל טיפחה בצה"ל, ושצה"ל עצמו עדיין מחויב רשמית אליה.⁷⁷ ב־1967, לפני מלחמת ששת הימים, קיבל אלוף אריק שרון פקודה להגן על פתחת ניצנה. אלוף שיקה גביש, מפקד פיקוד דרום דאז, תיאר לימים כיצד מצא כי שרון הכין תכנית התקפית, והקשה עליו: "אתה קיבלת

⁷⁵ "המלצות משמעותיות של הוועדה אומצו למעשה, כמו ההמלצה להוסיף את 'ורגל' ההתגוננות לשלוש ה'רגליים' הקלסיות של תורת הביטחון הישראלית: הרתעה, התרעה והכרעה", דן מרידור ואלכס אלטשולר, "אסטרטגיית צה"ל" לאור אתגרי תפיסת הביטחון, שם, 27; "ההתגוננות היא נדבך נוסף בתורת הביטחון של ישראל שאותו הוסיפה ועדת מרידור", יהודה בן מאיר וגבי סיבוני, "הקשר בין תפיסת ביטחון לאומי עדכנית לבין 'אסטרטגיית צה"ל", שם, 44 הערה 5; "הבסיס התפיסתי עדיין נשען על תפיסת הביטחון שאותה עיצב בן-גוריון לפני שישה עשורים, ועליה נבנו שכבות נוספות, לכאורה עדכניות, כמו נדבך ההתגוננות (ההגנה) של ועדת מרידור", אודי דקל, "אסטרטגיית צה"ל" – בין עולם ישן לעולם חדש, שם, 64.

⁷⁶ העובדה שלפעולות שנועדו להגן על הביטחון ישנן השלכות לא צפויות, שלעיתים מגדילות את הסיכוי לעימות, מוכרת וידועה. למאמר קלאסי בנושא ראו, Robert Jervis, "Cooperation Under the Security Dilemma", *World Politics* 30 (2), 167-214 (1978), ג'רביס עוסק במיוחד בנושא התקפה והגנה, מאזן כוחות ויציבות. בדומה לכך כל תוספת לתפיסת הביטחון עלולה להשפיע על שאר חלקיה. ראו גם ברונפלד לעיל על מקרים שבהם נאלץ צה"ל לערוך שינויים בתפיסות ההגנה שלו.

⁷⁷ "ההיבט הצבאי של תפיסת הביטחון – הרתעה, התרעה, התגוננות והכרעה – בא לידי ביטוי בעקרונות האלה: א. הישענות על אסטרטגיה ביטחונית הגנתית [...] ב. תפיסה צבאית התקפית [...] אסטרטגיית צה"ל, הגרסה הלא מסווגת, 9. בעיה זו איננה חדשה כלל. החוקר דונלד קגן מציין כי אחת הבעיות של האסטרטגיה ההגנתית של המצביא האתונאי פריקסל בזמן המלחמות הפלופוניסיות, במאה החמישית לפני הספירה, הייתה שהיא סתרה לגמרי את התרבות האתונאית:

Donald Kagan, *On the Origins of War and the Preservation of Peace*, (New York: Anchor Books, 1996): 64-65.

פקודה להגן, ואני רואה מפה עם התקפה!" לכך ענה שרון, "בוודאי! מה, אני מגן? אני תוקף!"⁷⁸. תפיסה כזו ששרון לבסוף שכנע בה את גביש, ושהובילה לקרב המהולל באום-כתף, תתקשה לעמוד בכפיפה אחת יחד עם תפיסה הרואה את ההגנה או את ההתגוננות כעיקרון יסודי. יש הטוענים כי כך המצב כבר בפועל, והתרבות המקדשת את ההתקפה למעשה כבר איננה קיימת בצה"ל. כך למשל, תא"ל תמיר ידעי ואל"ם ערן אורטל טענו: "אי הרצון של ישראל לתמרן על מנת להכריע הוא כל כך חזק, עד שהתמרון פשוט איננו מהווה מנוף איום אמין דיו"⁷⁹. אם כך, מה שעשתה ועדת מרידור הוא לתת לגיטימציה לתהליך שכבר התרחש. ואכן, בתחום אחד אפשר להצביע על המשכיות: כל תפיסת "העימות המוגבל" ו"ההוגעה" ששלטה בצה"ל בתחילת שנות האלפיים היא תפיסה הגנתית בעיקרה – תפיסה של מלחמת התשה המוכרעת לא באמצעות הכרעה אלא באמצעות שחיקת היריב מן הצד האחד (ובייחוד תודעתו, אפילו בלי לשחוק את יכולתו), ומניעת שחיקה כזו אצלנו מן הצד האחר.⁸⁰ ועדת מרידור חיזקה וקיבעה רעיונות שכבר שימשו בשנים הקודמות, הגם ש"חומת מגן" היה מהלך לכיוון השני בדיוק.

הביטוי הברור ביותר של תפיסה הגנתית כזו הוא התארכות המבצעים הגדולים, כפי שאפשר היה לראות ממלחמת לבנון השנייה ועד "צוק איתן". אם בעבר ישראל ניסתה לסיים סכסוכים בתוך ימים ספורים, ולהשיג הישגים בכוחות עצמה בטרם יתערבו המעצמות והקהילה הבינלאומית, כיום היא לעיתים מנסה להאריך את העימות עד אשר יתערבו המעצמות והקהילה הבינלאומית כדי לכפות תנאים הנוחים לה.

הסיבות לכך אינן בהכרח הגנתיות, ושינוי המערכת המדינית בעולם הוא כמובן חלק חשוב וחורג מתחומו של מאמר זה. חלק מהסיבות הן גם טכניות: מבצעים מבוססי אש (ולא תמרון נרחב) דורשים זמן רב כדי להכריע, אם הם בכלל מכריעים (המערכה בקוסובו ב־1999 היא דוגמה נוספת לכך), אולם היכולת לצמצם נזק לעורף הישראלי לרמה הנחשבת נסבלת בעיני מקבלי ההחלטות היא קריטית כדי שיהיה אפשר לנקוט מהלך כזה.

כמובן, מערכות נגד אויב הפועל באורח שאינו סדור נטו תמיד להיות ארוכות. המאבק במסתננים נמשך שנים וכמוהו המאבק במחבלים שנמשך עשורים. עצם 'תפיסת דיון' מניחה שפעולות גמול הן פרק בספר ארוך של מערכה נגד אויב שאינו סדור. אלא שבעבר שיאי הספר –

⁷⁸ עובדה, 6 ביוני 2007, http://www.mako.co.il/tv-ilana_davayn/617a3f491f97c110-83c4058f06a7c110/Article-42216cce47951911004.htm. נוסח דומה מופיע בספרו האוטוביוגרפי של גביש, *סדין אדום*, (כנרת זמורה ביתן, 2016).
⁷⁹ תמיר ידעי וערן אורטל, "פרדיגמת סבבי ההרתעה" – דפוס אסטרטגי ודוקטרינה במבוי סתום, "עשתונות 1", 2013, <http://maarachot.idf.il/PDF/FILES/9/113599.pdf>. הם סוברים כי צה"ל אימץ את הדפוס של הימנעות מהכרעה בשנות התשעים. אני רואה את השורשים הרבה קודם לכן.
⁸⁰ לתמצות הוויכוח בעניין זה ראו יהודה וגמן, "מלכוד העימות המוגבל", מרכז אריאל למחקרי מדיניות – נייר עמדה 149, 2002, <http://www.acpr.org.il/pp/pp149-Wegman-H.pdf>; ותגובתו של שמואל ניר לגרסה מקוצרת של מאמר זה, "אין כאן שום מלכוד", *מערכות* 387, (ינואר 2003), <http://maarachot.idf.il/PDF/FILES/5/110425.pdf>.

המבצעים הגדולים – נטו להיות קצרים יחסית. כפי שנאמר לעיל גם השגת התערבות והסכם כמטרה אינה לגמרי חדשה. כבר במבצע "ליטאני" ב־1978 חיפשה ישראל הסכם, וכמוהו ב"הבנות" "ענבי זעם" ו"דין וחשבון".

אולם כל שלושת המבצעים יחד היו קצרים יותר ממלחמת לבנון השנייה ומ"צוק איתן", ושלושתם יחד היו ארוכים יותר מ"עופרת יצוקה" שהיה ארוך מכל אחד מהם בנפרד. "צוק איתן" כמערכה שבה שאפה ישראל בין היתר לא להכריע את החמאס, מראה גם כמה עקר הניסיון לקחת את שלוש הרגליים המיוחסות לתפיסת הביטחון של בן-גוריון, להוסיף להן 'התגוננות', לכוון אותן ליעד שמלכתחילה לא נועדו לו, ולהעמיד פנים שמדובר באותה תפיסה. ההתגוננות הייתה אכן עיקרון יסוד ב"צוק איתן" שהצליח בצורה מרשימה,⁸¹ אולם התגוננות היא פעולה נלווית לחלקים האחרים של תפיסת הביטחון, ולא חלק מרכזי העומד בפני עצמו. אם ההתגוננות תוכל לעמוד בפני עצמה, אזי 'הרתעה' ו'הכרעה' רלוונטיות פחות, ו'הרתעה' כמעט איננה רלוונטית. ואם היא מיועדת לסייע לתפיסת דייך, היינו לשימור העורף בזמן מאבק התשתי שאיננו מלחמה 'רגילה', אזי אין לטעון שהיא מוסיפה רגל נוספת דווקא לתפיסת בן-גוריון. אפשר שהבעיה היא שבעוד שתפיסת הביטחון של ישראל להתמודדות עם אויבים שאינם מדינתיים נשענת ברובה על 'תפיסת דייך', ולא על 'תפיסת בן-גוריון', הרפורמות כוללות בדרך כלל שינוי של 'תפיסת בן-גוריון' דווקא, בלא התייחסות לכך שבזמנים שאינם מלחמה ההיגיון המנחה את ישראל שונה (ולמרות, ש'התגוננות' מתאימה יותר כחלק משלים לתפיסת דייך!).

סיכום

מאמר זה טען שישאל מחזיקה ביותר מתפיסת ביטחון אחת – בהתאם לאיום שאיתו מיועדת כל תפיסה להתמודד. בעוד שעקרונות התפיסה נותרים ללא שינוי רב, כיוון שסוגי האיום הבסיסיים נותרו דומים יחסית, הדרך שבה הם מופעלים צריכה להשתנות בהתאם למטרה שאותה הם משרתים. מבצע המיועד לסייע בהשגת הסכם צריך להתנהל אחרת ממבצע המיועד לסייע בהשגת סטטוס־קוו; מבצע שלא נועד להשיג הכרעה יותיר אחריו תסכול רב אם הצבא – שלא לדבר על הציבור – מתקשה להבין את מטרות המבצע ואת האסטרטגיה שאותה הוא משרת.

⁸¹ אפשר לטעון כי בצורה פרדוקסלית כיפת ברזל הצליחה מדי, בכך שיצרה אמונה בכוחה למנוע שיבוש החיים או נזק נרחב. זאת למרות שקשה לקוות שיהיה אפשר לחזור על הישג זה במערכות הבאות נגד אויב שיהיה בעל יכולת שיגור מסה של רקטות כדי לחדור את הגנת 'כיפת ברזל'. המשמעות היא שמיגון והכנת האזרחים, החלק הפסיבי של ההגנה וההתגוננות, כנראה שלא ישתנו גם בעתיד.

הפער בין המוצהר לבין המצוי, הקיים בכל מדיניות פוליטית ולעיתים מסיבות טובות, עשוי להקשות על גיבוש תפיסה ביטחונית ועל ביצועה, והשאלה באיזה פתרון צבאי בוחרים מושפעת כמובן מאוד מהשאלה עם איזו תפיסה אסטרטגית מגיעים אל הבעיה. פרסומה של "אסטרטגיית צה"ל" ב-2016 מסייע אומנם להבהיר את השאלה כיצד רוצה צה"ל לפעול וכיצד הוא רואה את הסכסוך, אולם יישום אסטרטגיית צה"ל תלוי במטרות שלשמן מעוניינת מדינת ישראל להפעיל את הצבא. הצבא איננו אמור ליישם את האסטרטגיה שלו במנותק מהמטרות שאותן מכתובה הממשלה.

העובדה שישראל מחזיקה בפועל בתפיסות ביטחון משלימות (או חלקים שונים של תפיסה) אינה בעייתית, שכן כל אחת מיועדת למקרה שונה: האחת למלחמה מול צבאות סדירים, והשנייה – לניהול הביטחון השוטף במחיר שישראל יכולה לעמוד בו (ובשאיפה, במחיר שהיריב אינו יכול לעמוד בו). הבעייתיות נובעת מכך שיש נטייה לערבב בין התפיסות, במיוחד אם אומרים 'בן גוריון' אך עושים 'דיין', ולפיכך השינויים ב'תפיסת הביטחון' מתבצעים לא בהכרח במקום המתאים, לא בהכרח בצורה המתאימה, ולא בהכרח למטרה הנכונה.

באותה מידה הציפייה להכרעה בהתאם ל'תפיסת בן גוריון' במערכה מתמשכת שמטרתה גביית מחיר בהתאם ל'תפיסת דיין', היא ציפייה העומדת למעשה בסתירה לתפיסה שמכוחה מנוהלת אותה מערכה. כך נוצרת מאליה איהתאמה בין היעדים המערכתיים לבין יעדים האסטרטגיים, והאכזבה מהתוצאות הטקטיות של מבצעים היא כמעט נתונה מראש. הכרה בסוג התפיסה השולטת בכל רגע נתון תסייע להבין מה מדינת ישראל מעוניינת להשיג ומה היא איננה מעוניינת, או אינה חושבת שיש טעם לנסות להשיג בכל מצב, ואולי גם מתי עליה לזנוח תפיסה אחת ולעבור לתפיסה אחרת.

במאה ה-19 הצהיר ההוגה הפרוסי המהולל קרל פון קלאוזביץ:

ההחלטה הראשונה, העליונה ומרחיקת-הלכת ביותר שמדינאי ומפקד צריכים לקבל היא... [להבין] את סוג המלחמה אליה הם יוצאים. לא לבלבל אותה, ולא לנסות להפוך אותה למשהו הזר לטבעה. זוהי השאלה הראשונה והמקיפה ביותר מכל השאלות האסטרטגיות.⁸²

דומה שיש צורך לעשות פרפרזה על אמירתו, ולקבוע שההחלטה השנייה שמדינאי ומפקד צריכים לקבל היא להבין את סוג תפיסת הביטחון שבה הם משתמשים, לא לבלבל בין התפיסות, ולדעת מתי עליהם להחליף בין התפיסות השונות, בהתאם למטרה הנדרשת.

⁸² Carl von Clausewitz (Ed. and trans. Michael Howard and Peter Pratt), *On War*, Princeton: Princeton University Press, 1976: 88.

רשימת מקורות

- "מסמך הבנות לסיום מבצע "ענבי זעם", אתר הכנסת. 26 באפריל 1996 <http://www.knesset.gov.il/process/docs/grapes.htm>.
- אלרון, זאב. לקראת הסיבוב השני: התמורות בצה"ל והשינוי שלא היה בתפיסת הביטחון. תל אביב: מערכות, 2016.
- בר סימן-טוב יעקב. "אפקטיביות הפעלת חיל האוויר במלחמת ההתשה, יולי-דצמבר 1969". מערכות 283, (1982): 45.
- ברוך, עוזי. ערוץ 7. 9 ביוני 2016: <http://www.inn.co.il/News/News.aspx/323804>
- ברונפלד, שאול. "מגננה: הפן השני של מארס." *בין הקטבים* 4. (צה"ל: מרכז דדו, 2015): 20-36, <https://goo.gl/HuNe52>.
- גור, מוטה. ראש המטה הכללי. תל-אביב: מערכות, 1998.
- גורדון שמואל. "דמשק היא הכתובת". הארץ, 17 ביולי 2006: <http://www.haaretz.co.il/opinions/1.1120701>
- גלבר, יואב. התשה: המלחמה שנשכחה. (תל אביב: דביר, 2017).
- דו"ח מבקר המדינה.
- דיין, אילנה. עובדה, 6 ביוני 2007. http://www.mako.co.il/tv-ilana_dayan/617a3f491f97c110-83c4058f06a7c110/Article-42216ce47951911004.htm
- ועדת וינוגרד. *דין וחשבון חלקי*. פרק חמישי סעיפים 29-34, 70-72.
- זיבוטינסקי, זאב. *על קיר הברזל*, ראזסווייט. 4 בנובמבר 1923, תרגום לעברית באתר מכון זיבוטינסקי.
- זק, משה. *חומייין עושה שלום*. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, 1996.
- *חדשות ערוץ 2*, 17 בינואר 2009, <http://www.mako.co.il/news-military/israel/Article-706e405e414ee11004.htm>
- טירה, רון. "הדוקטרינה הישראלית השנייה למלחמה". *עדכן אסטרטגי* 19. (2016): 129-140.
- טל, ישראל. "תפיסת ההתרעה בתורת הביטחון הלאומי". 1982, בתוך: אלי זעירא, *מיתוס מול מציאות: מלחמת יום כיפור – כשלונות ולקחים*. תל אביב: ידיעות אחרונות, 2010.
- ידעי, תמיר ואורטל, ערן. "פרדיגמת סבבי ההרתעה" – דפוס אסטרטגי ודוקטרינה במבוי סתום". *עשתונות* 1 (2013): <http://maarachot.idf.il/PDF/FILES/9/113599.pdf>
- יעלון, משה. *דרך ארוכה קצרה*. תל-אביב: משכל, 2008.
- יעלון, משה. "פתח דבר". בתוך מאיר אלרון, גבי סיבוני וקובי מיכאל (עורכים), *אסטרטגיית צה"ל בראי הביטחון הלאומי*. תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2016.
- כרמל חזי וקיפר גיודי. *קשר K*. פלג, 1975.
- לורד, אמנון. "בשוללית ההוגעה." *מקור ראשון*. 15 באוקטובר 2004.
- מימון, דוד. *הטרור שנוצח: דיכוי הטרור ברצועת עזה, 1971-1972*. (תל אביב: סטימצקי, 1993).
- מרגלית, דן. "צוק איתן הוא סיפור הצלחה." *ישראל היום*. 31 באוגוסט 2014, <http://www.israelhayom.co.il/article/214581>
- נעים, דניאל. *התפתחות ארגוני הטרור ברצועת עזה ומיגורם 1967-1973*. עבודת גמר לתואר מוסמך. אוניברסיטת בר-אילן. תשס"ג.
- סגל, אודי. "חשיפה: תכנית לבני להפסקת אש בעזה." *חדשות ערוץ 2*. 8 באוגוסט 2014; <http://www.mako.co.il/news-military/israel/Article-312ee9a22a6b741004.htm>
- סובלמן, דניאל. "ירושלים או לבנון תחילה." הארץ. 7 בדצמבר 1998.